

Кравчик Сергій Миколайович

*аспірант кафедри цивільного, господарського права та процесу
Академії адвокатури України*

Kravchuk Serhii

*Postgraduate Student of the Department of Civil, Commercial Law and Procedure
Academy of Advocacy of Ukraine*

ORCID: 0000-0003-4940-2097

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9643

ВИКЛЮЧЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ

EXCLUSION AND RELEASE FROM ECONOMIC AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF ENERGY

Анотація. Вступ: у статті проаналізовано сучасний стан досліджень підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності (далі – підстави) в цілому та у сфері енергетики окремо, досліджено існуючі підстави у сфері енергетики.

Вивчено роль і місце державних органів у формуванні і регулюванні підстав у сфері енергетики, специфіку їх застосування в сфері енергетики, існуючі проблемні питання її застосування.

Запропоновано шляхи удосконалення нормативного регулювання підстав у сфері енергетики, відповідних досліджень та розробок.

Мета: виявлення закономірностей в застосуванні підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, розкриття підстав, основних ознак, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики в сучасних умовах її існування після створення енергетичних ринків в Україні (ринки природного газу і електроенергії), введення карантину в зв'язку з захворюваністю на вірус COVID-19, повномасштабним вторгненням РФ в Україну для виявлення сутнісних ознак таких підстав в сфері енергетики.

Матеріали і методи: матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що визначають підстави виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження в сфері підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності 3) практика вітчизняних судів.

В процесі здійснення дослідження було використано такі наукові методи: теоретичного узагальнення та групування; формалізації, аналізу та синтезу; логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Результати: у науковій статті виявлено основні закономірності в застосуванні підстав у сфері енергетики, розкрито підстави, основні ознаки, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, наведено актуальні приклади застосування таких підстав до суб'єктів господарювання.

Перспективи: у подальших наукових дослідженнях пропонується зосередити увагу на практичних рекомендаціях, впровадження яких дасть змогу в повній мірі реалізувати заходи виключення та звільнення від відповідальності в сфері енергетики.

Ключові слова: енергетика, електроенергетика, господарська діяльність, господарсько-правова відповідальність, виключення господарсько-правової відповідальності, звільнення від господарсько-правової відповідальності, надзвичайна ситуація, надзвичайний стан, обставини непереборної сили, фрустрація, форс-мажор.

Summary. Introduction: the article analyses the current state of research on grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility (hereinafter – grounds) in general and in the field of energy separately, the existing grounds in the field of energy are investigated.

The role and place of state bodies in the formation and regulation of grounds in the field of energy, the specifics of their application in the field of energy, and existing problematic issues of its application are studied.

Ways to improve the regulatory framework in the field of energy, relevant research and development are proposed.

Purpose: identify patterns in the application of the grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the energy sector, to reveal the grounds, main features, differences between exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the energy sector in the modern conditions of its existence after the creation of energy markets in Ukraine (natural gas and electricity markets), the introduction of quarantine in connection with the incidence of the COVID-19 virus, the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine to identify the essential signs of such grounds in the field of energy.

Materials and methods: the research materials are: 1) regulatory and legal acts determining the grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the field of energy 2) works of domestic and foreign authors conducting their scientific and practical research in the field of grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility 3) practice of domestic courts.

In the process of carrying out the research, the following scientific methods were used: theoretical generalization and grouping; formalization, analysis and synthesis; logical generalization of results (formulation of conclusions).

Results: the scientific article revealed the main regularities in the application of grounds in the field of energy, revealed the grounds, main features, differences between exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the field of energy, provided actual examples of the application of such grounds to business entities.

Prospects: in further scientific research, it is proposed to focus attention on practical recommendations, the implementation of which will make it possible to fully implement the measures of exclusion and exemption from responsibility in the field of energy.

Key words: energy, electric power industry, economic activity, economic and legal responsibility, exclusion of economic and legal responsibility, exemption from economic and legal responsibility, emergency, state of emergency, circumstances of force majeure, frustration, force majeure.

Постановка проблеми. Актуальність питання значно виросла в зв'язку з останніми подіями в світі та Україні, зокрема пандемії COVID-19, повномасштабного вторгнення Росії. Як зазначено, в ст. 5 ГЗ України [1] правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Отже, держава взяла на себе зобов'язання щодо створення оптимальних механізмів ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів.

Одним з механізмів ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання є визначена законодавством можливість притягнення учасників господарських відносин до господарсько-правової відповідальності за вчинене правопорушення у сфері господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан досліджень виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності знаходиться на досить високому рівні. Виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності досліджувалося багатьма вченими.

Так, Церковна О.В. досліджувала поняття «звільнення від цивільно-правової відповідальності», його суть, зміст, правову природу [2].

Проблемні питання, теоретико-правові засади виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності в своїй монографії

вивчали Оніщенко Н.М., Шевченко А.Є., Скрипнюк О.В., Федоренко В.Л., Щербина В.І., Баулін Ю.В. та інші [3].

Каленіченко Л.І. досліджувала підстави виключення юридичної відповідальності його поняття, ознаки [4].

Андрієнко І.С., Мирза С.С., Церковна О.В., досліджували характеристику понять «виключення цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від цивільно-правової відповідальності» [5].

Т.О. Гордієнко досліджував питання форс-мажорних обставин в господарських зобов'язаннях [6].

Примак В.Д. вивчав питання непереборної сили у контексті цивільно-правової відповідальності [7].

Гринько С.Д. вивчав непереборну силу, як безумовну підставу звільнення від відповідальності в цивільному праві України [8].

Більш сучасні дослідження проводила Згама А.О. щодо питання звільнення від господарсько-правової відповідальності в умовах карантину [9].

При цьому, дослідження питань виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності в сфері енергетики в загальнодоступних джерелах не виявлено, тому зазначена тема набуває актуальності на тлі подій сьогодення.

Метою статті є: виявлення закономірностей в застосуванні підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, розкриття підстав, основних ознак, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики в сучасних умовах її існування після створення енергетичних ринків в Україні (ринки природного газу і електроенергії), введення карантину в зв'язку з захворюваністю на вірус COVID-19, повномасштабним вторгненням РФ

в Україну для виявлення сутнісних ознак таких підстав в сфері енергетики.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що визначають підстави виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження в сфері підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності 3) практика вітчизняних судів.

В процесі здійснення дослідження було використано такі наукові методи: теоретичного узагальнення та групування; формалізації, аналізу та синтезу; логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Виклад основного матеріалу. Застосування заходів господарсько-правової відповідальності, окрім позитивних наслідків для кредитора має негативні економічні та/або правові наслідки для боржника, тому справедливим і доречним є формування механізмів виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності, а відповідно і від негативних наслідків такої відповідальності, за умови наявності підстав, які визначені законом та/або договором, тобто механізмів, які унеможливають несправедливе притягнення до відповідальності боржника.

Фактично такі механізми визначають межі господарсько-правової відповідальності суб'єкта господарювання, тобто встановлюють випадки, за умови настання яких, боржник не має нести тягар негативних наслідків за вчинене правопорушення або може бути звільнений від такої відповідальності.

З метою подальшого дослідження питання виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності, пропонується визначити що ж розуміється під цими поняттями, в чому їх відмінність.

Так, в монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення» [3, с. 40–41] зазначено, що у працях із загальної теорії права немає визнаної точки зору щодо питання відмінності між поняттями виключення та звільнення від відповідальності.

Більш того, відсутня і єдність поглядів стосовно того, чи має поняття «виключення юридичної відповідальності» розглядатися окремо, як самостійний феномен, чи воно є тісно пов'язаним із такими суміжними категоріями, як «звільнення від юридичної відповідальності» та «обмеження юридичної відповідальності».

Частина сучасних правознавців веде мову лише про обставини, «що виключають юридичну відповідальність». Так, А.М. Чувакова [10] під час розкриття проблеми дефективності юридичних фактів висвітлює думку А.Б. Венгерова, який зараховує до числа обставин, що виключають

юридичну відповідальність, відсутність чи дефектність складу правопорушення, зокрема, наявність казусу (випадку), який проявляється там, де відсутній причинно-наслідковий зв'язок між дією (бездіяльністю) та результатом; відсутність суб'єкта правопорушення; відсутність суб'єктивної сторони правопорушення, а також такі соціальні явища як непереборна сила, необхідна оборона та крайня необхідність.

Отже, на сьогодні можна стверджувати, про відсутність єдності наукових думок в питанні розмежування понять виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності.

В законодавстві питання звільнення від відповідальності відображено в нормах ст. 219 ГК України, де зокрема зазначено, що сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Про виключення відповідальності законодавець зазначає в ч. 3 ст. 216 ГК України, в контексті того, що сторони у господарському договорі не можуть зазначити про виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції, отже законодавство оперує поняттями «звільнення», «виключення», «обмеження» господарсько-правової відповідальності.

Так, в монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення» [3, с. 52] зазначено, що поняття «виключення юридичної відповідальності» внаслідок його багатозначності може вживатися у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні, термін «виключення» слід розглядати як «недопущення наявності, виникнення чогось» (уданому випадку — юридичної відповідальності) за певних умов. Саме у такому значенні слід вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Іншими словами, за певних умов юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі.

Разом із тим, термін «виключення» може вживатися в іншому, вужчому, значенні — як «припинення дії чого-небудь» (у нашому випадку — процесу реалізації правовідносин відповідальності) шляхом роз'єднання з загальною системою (тобто з системою правовідносин, що виникають внаслідок порушення певних прав).

У такому значенні поняття «виключення юридичної відповідальності» наближається до поняття «звільнення від юридичної відповідальності» і саме у такій якості розглядається у літературі.

Визначальним фактором, котрий дає можливість розмежувати зазначені поняття, є момент виникнення обставин, котрі виступають як підстави виключення юридичної відповідальності чи підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Отже, теоретичні дослідження свідчать про необхідність розмежування цих понять, для їх ефективного застосування на практиці.

Як видно з зазначеного вище, виключення і звільнення співвідносяться, як дві окремі категорії. Відповідальність виключається завжди, за наявності певних підстав, таке виключення не залежить від волі будь-якої особи, при настанні таких підстав відповідальність не має меж, а вона виключається, як юридично значима дія — юридичний факт.

Звільнення допускається, лише за наявності певних підстав передбачених договором, законом, а тому фактично за згодою сторін і за умови дотримання визначеного порядку засвідчення таких підстав, тому тут мова йде про притягнення особи до відповідальності, але така відповідальність обмежується певними межами, аж до повного звільнення від негативних наслідків такої відповідальності. При цьому, конкретні випадки виключення і звільнення від відповідальності можуть співпадати.

Далі, пропонується більш детально розглянути питання виключення відповідальності в цілому та окремо в сфері енергетики, особливості, проблемні питання застосування.

Загальною особливістю виключення і звільнення від відповідальності в сфері енергетики є значна зарегульованість цих питань на рівні нормативних актів і форм типових та примірних договорів, як правило, в сфері енергетики сторони позбавлені права визначати умови договорів на власний розсуд.

Випадки, які виключають відповідальність в сфері енергетики можна умовно поділити на випадки, які виключають відповідальність, в зв'язку з закінченням строків до її притягнення (адміністративно-господарські санкції); в зв'язку з завчасним попередженням про виявлене порушення та відсутністю негативних наслідків для кредитора (стосується випадків, порушення існуючих правил на енергетичних ринках); в зв'язку з тим, що негативні наслідки правопорушення були викликані навмисними діями кредитора; в зв'язку з настанням обставин непереборної сили.

Випадки, які виключають відповідальність в зв'язку з закінченням строків до її притягнення, як правило стосуються ліцензіатів на енергетичних ринках (операторів системи, трейдерів, постачальників, виробників електричної енергії) та пов'язані з виключенням відповідальності у вигляді застосування адміністративно-господарських санкцій.

Так, в ст. 77 Закону України «Про ринок електричної енергії» [12] зазначено, що застосування санкцій, передбачених цією статтею, не допускається, якщо правопорушення було виявлено через п'ять або більше років після його скоєння (у разі

триваючого порушення — його припинення) або виявлення його наслідків. Аналогічні норми містяться і в ст. 59 Закону України «Про ринок природного газу» [12].

Щодо випадків, які виключають відповідальність, в зв'язку з завчасним попередженням про виявлене порушення та відсутністю негативних наслідків для кредитора (стосується випадків, порушення існуючих правил на енергетичних ринках), то такі випадки направлені на захист прав добросовісних споживачів, тобто споживачів які хоча й допустили формальне господарське порушення в сфері енергетики (зрив, пошкодження пломб), але з власної ініціативи завчасно повідомили кредитора про виявлені факти, а таке порушення не мало негативних наслідків для кредитора. В такому випадку відповідальність споживача виключається. При цьому, тягар доказування наявності завчасного попередження в даному випадку покладається на споживача (боржника), що потрібно обов'язково враховувати при застосуванні такого випадку виключення відповідальності.

Випадки виключення відповідальності, в зв'язку з тим, що негативні наслідки правопорушення були викликані навмисними діями кредитора передбачені положеннями типових договорів на енергетичних ринках і спрямовані на захист інтересів боржника.

Так, відповідальність Споживача послуг з розподілу електричної енергії перед оператором системи¹ у вигляді сплати пені за порушення строків оплати та/або у вигляді сплати вартості необлікованої електричної енергії за порушення розрахункового обліку виключається, якщо він доведе, що порушення виникли з вини оператора системи або внаслідок дії обставин непереборної сили. Тобто, якщо, наприклад, прилад обліку був пошкоджений, вийшов з ладу, тощо внаслідок неправомірних дій оператора системи, то відповідальність споживача виключається. Типові договори в сфері природного газу, договори в сфері трубопровідного транспорту таких норм не містять.

Найбільш специфічними випадками виключення відповідальності в сфері енергетики є випадки, які виключають відповідальність в зв'язку з настанням обставин непереборної сили. Це, зокрема пов'язано з дещо суперечливим нормативним регулюванням даного питання, необхідністю чіткого розмежування понять «непереборна сила» та «форс-мажор», великою кількістю таких випадків на практиці в сфері енергетики.

¹ Оператор системи розподілу — юридична особа, відповідальна за безпечну, надійну та ефективну експлуатацію, технічне обслуговування та розвиток системи розподілу і забезпечення довгострокової спроможності системи розподілу щодо задоволення обґрунтованого попиту на розподіл електричної енергії з урахуванням вимог щодо охорони навколишнього природного середовища та забезпечення енергоефективності (п. 56 ст. 1 ЗУ «Про ринок електричної енергії»).

Щодо нормативного визначення поняття «непереборної сили» в сфері енергетики, то такого визначення не наведено, хоча вираз «непереборна сила» використовується в нормах Закону України «Про ринок електричної енергії» (п. 36¹ ч. 1 ст. 1, ч. 10 ст. 38), в сферах природного газу та трубопровідного транспорту таке поняття в спеціальних законах не використовується.

В зазначених нормах Закону України «Про ринок електричної енергії» вираз «непереборна сила» використовується разом з виразом «надзвичайна ситуація», а настання однієї з цих подій виключає можливість надання відшкодування оператором системи передачі² за будь-яке зменшення фізичного права на передачу електроенергії через міждержавні перетини.

Поняття «надзвичайна ситуація» розкривається і використовується і в інших галузевих законах в сфері енергетики.

Так, в Законі України «Про ринок електричної енергії» наведено визначення поняття «надзвичайна ситуація в об'єднаній енергетичній системі України» (п. 45 ст. 1), в Законі України «Про ринок природного газу» (ст. 6) використовується поняття «кризова ситуація рівня надзвичайної ситуації», в Законі України «Про трубопровідний транспорт» [13, ст. 9, 18 ...] використовується поняття «надзвичайна ситуація»³.

З викладеного можна зробити висновок, що в сфері енергетики поняття «обставини непереборної сили» і «надзвичайна ситуація», «кризова ситуація» є тотожними і використовуються для визначення одних і тих же подій, обставин, юридичних фактів, але в силу специфіки формування понятійного апарату саме в даній сфері, більш вживаним є поняття «надзвичайна ситуація». Хоча законодавство в сфері електроенергетики оперує вказаними поняттями одночасно, як вони співвідносяться і чим відрізняються в законодавстві не зазначено.

Загальне поняття «надзвичайна ситуація» наведено в нормах Кодексу цивільного захисту [14], де вказано, що надзвичайна ситуація — обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею та ін., що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріаль-

них збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

В сфері енергетики є суб'єкти, які надають послуги, постачають енергетичні ресурси одночасно мільйонам споживачів, на території області, або ж і всієї України (ПрАТ «НЕК Укренерго», АТ «НАК Нафтогаз України» та ін.), тому будь — які порушення у процесі здійснення ними власної господарської діяльності можуть вплинути на велику кількість споживачів.

Необхідність недопущення, мінімізації негативних наслідків від таких порушень, стало підставою для створення специфічних правових механізмів, які дозволяють вводити надзвичайний стан лише в певних сферах енергетики, з метою забезпечення збереження цілісності і стійкості енергетичних систем (об'єднаної енергетичної системи України (електроенергетика), газотранспортної та газорозподільної систем).

Такі правові механізми стали досить актуальними після цілеспрямованих обстрілів росією енергетичної інфраструктури України.

Так, в сфері електроенергетики, 16.12.2022 внаслідок масованих ракетних обстрілів з боку РФ по енергетичній інфраструктурі України відбулася втрата понад 50% споживання Об'єднаної енергосистеми країни (ОЕС) [15], відповідно до Кодексу системи передачі (електричної енергії) [16], втрата понад 50% споживання ОЕС України визначає настання режиму системної аварії. Відповідно до Правил ринку [17, пп. 9.1.2] це стало підставою для введення режиму надзвичайної ситуації в ОЕС України. Правові наслідки таких дій, регламентовані підзаконними нормативними актами в сфері електроенергетики.

В нафтогазовій сфері затверджено та діє Національний план дій, який регулює порядок дій учасників взаємовідносин в зазначеній сфері під час введення кризових ситуацій різного рівня [18].

В сфері трубопровідного транспорту Законом України «Про трубопровідний транспорт» визначається порядок організації роботи підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту в умовах надзвичайного стану. В даному випадку поняття «надзвичайний стан» використовується в загальноприйнятому значенні.

В цілому можна констатувати, що в сфері енергетики надзвичайною ситуацією, яка впливає або може вплинути на виконання сторонами господарських зобов'язань є порушення нормального режиму роботи енергосистеми, окремих її складових, наслідком чого може бути порушення звичайних умов життєдіяльності населення, роботи підприємств, установ, організацій, спричинені катастрофою, аварією, пожежею або будь-якою іншою подією, яка перебуває поза волею учасників господарських відносин, негативні наслідки якої

² Оператор системи передачі електричної енергії — юридична особа, відповідальна за експлуатацію, диспетчеризацію, забезпечення технічного обслуговування, розвиток системи передачі та міждержавних ліній електропередачі, а також за забезпечення довгострокової спроможності системи передачі щодо задоволення обґрунтованого попиту на передачу електричної енергії — ПрАТ «НЕК Укренерго».

³ Надзвичайна ситуація — підстава для введення надзвичайного стану — особливого правового режиму, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях.

не можуть бути усунені за звичайних обставин і в строки працівниками відповідного суб'єкту господарювання в сфері енергетики.

Для прикладу, законодавством в сфері енергетики передбачено [19], що тривалість аварійної перерви в електропостачанні побутових споживачів (населення) не може перевищувати 22 годин, отже перерва до 22 годин вважається нормальним режимом роботи енергосистеми, а тому не є надзвичайною ситуацією, а є штатним режимом роботи енергосистеми, рівно, як і відключення споживачів від енергосистеми, в передбачених законодавствами випадках, не є надзвичайною ситуацією.

Отже, при настанні надзвичайної ситуації управнена сторона може посилатися на це, як на підставу, що виключає її відповідальність у визначених законом випадках. Про настання надзвичайної ситуації загальнодержавного рівня, в певному регіоні, в певній сфері енергетики приймається відповідний розпорядчий документ.

З викладеного вбачається, що загальноприйняте поняття «надзвичайна ситуація» і поняття «надзвичайна ситуація в енергетиці» є різними правовими механізмами за колом регулювання суспільних відносин, процедурою і підставами введення і припинення, наслідками.

Надзвичайна ситуація, в сфері енергетики характеризується наступними особливостями: є порушенням нормального режиму роботи енергосистеми, передбачена нормами спеціальних законів; факт настання підтверджується в кожному випадку індивідуально.

В сфері енергетики «обставини непереборної сили» і «надзвичайна ситуація» є тотожними, порядок їх настання, інформування про їх настання частково регулюється нормами чинного законодавства і не регулюється на рівні положень договорів, такі обставини виключають відповідальність в сфері енергетики не залежно від наявності договірних відносин між суб'єктами господарювання.

В попередній частині дослідження були розглянуті питання виключення господарсько-правової відповідальності, тому далі пропонується розглянути випадки, які можуть бути підставою для звільнення від господарсько-правової відповідальності в цілому та в сфері енергетики.

Нормами ГК України (ч. 2 ст. 218, ч. 4 ст. 219) визначено, що у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер

є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у разі порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Дуже схоже питання звільнення від відповідальності сформульовано в нормах ЦК України, де зазначено [20, ч. 1 ст. 617], що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за його порушення, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Вказані норми встановлюють, що підставами для звільнення від відповідальності можуть бути випадок або непереборна сила.

При цьому, ні нормами ГК України, ні нормами ЦК України не визначено, які саме події, юридичні факти можуть бути підставами для звільнення від відповідальності, але зазначені норми вказують, що не може бути такими підставами.

Так, нормами ГК України (ч. 2 ст. 218), зазначено, що не вважаються надзвичайними і невідворотними обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів. Аналогічні норми викладені і в ЦК України (ст. 617).

Європейська практика щодо визначення обставин, з якими пов'язують звільнення від відповідальності у сфері господарювання, зводиться до того, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків.

Звільнення від відповідальності поширюється лише на той період, протягом якого існує дана перешкода, а сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо боржникові, він нестиме відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане (ст. 7.1.7 принципів Міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА) [21], ст. 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [22]).

Отже, особа може бути звільнена від господарсько-правової відповідальності, якщо доведе, що негативні наслідки для кредитора були спричинені випадком або непереборною силою.

Випадком є обставина, яка призвела до порушення зобов'язання і яка характеризується відсутністю вини учасника зобов'язання та вжиттям

всіх залежних від нього заходів щодо належного виконання зобов'язання [3, с. 131].

Правова конструкція непереборної сили, як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності з причин об'єктивних обставин, застосовується в праві багатьох сучасних країн та набуло сучасного вигляду в результаті багатовікової застосування її на практиці.

Так, поняття «непереборна сила» активно використовувалося у римському приватному праві, для її позначення використовувалися терміни «*vis maior*», «*casus fortuitus*», «*damnum fatale*». Римські юристи відрізняли простий випадок від «*casus maior — vis maior*», тобто, від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти — *casus cui resisti non potest* [23].

В Україні застосовується термін «непереборна сила» (надзвичайна і невідворотна за даних умов обставина), у Великій Британії та США — фрустрація (англ. *frustration*), у Франції — форс-мажор (*force majeure*) — подія, надзвичайні обставини, які не можуть бути передбачені, попереджені або усунені будь-якими заходами), в силу Віденської конвенції 1980 року — перешкода поза контролем сторін [3, с. 133].

В цілому, можна констатувати, що поняття «непереборна сила», «фрустрація», «форс-мажор» часто застосовуються, як поняття, якими описують одні і ті ж події, але все ж таки це різні юридичні факти і їх потрібно диференціювати при застосуванні на практиці.

Так, деякі вчені чітко розмежують поняття «фрустрація» і «форс-мажор» за характером правових наслідків та характером правового регулювання.

Форс-мажор звільняє винувату сторону від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання комерційного зобов'язання, що означає, що основне зобов'язання не припиняється, а лише відтермінується його виконання, в той час як фрустрація контракту має наслідком не тільки звільнення сторони від відповідальності, але й повне припинення основного зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання.

На відміну від форс-мажору, який автоматично не презюмується законодавчими актами та застосовується лише в тому випадку, якщо це прямо передбачено сторонами в контракті, на доктрину фрустрації можливо посилались, навіть якщо умови контракту не містять жодних положень про це [24].

В національному законодавстві фрустрацію і форс-мажор можна порівняти з форс-мажором передбаченим ст. 617 ЦК України та істотною зміною обставин, яка передбачена нормами ст. 652 ЦК України, що більш детально буде розглянуто, виходячи з сформованої практики Верховного Суду.

Так, Верховний Суд в Постанові від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 [25] зазначив, що сторони зобов'язання і суди повинні чітко розрізняти дві різні правові ситуації — форс-мажор (ст. 617 ЦК України) та істотну зміну обставин (ст. 652 ЦК України). На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин).

Стаття 652 ЦК України може бути застосована в разі відсутності форс-мажору, але сторона договору має довести наявність усіх чотирьох умов, необхідних для внесення змін до договору за рішенням суду.

На відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірної зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отримуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов'язання.

В цілому Верховний Суд сформував досить сталу практику щодо форс-мажору, в Постанові Верховного Суду по справі № 904/3886/21 від 25.01.2022 [26] року визначено ознаки форс-мажорних якими є наступні елементи: вони не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності.

По суті, позиція Верховного Суду викладена в вищезазначеній Постанові, дублює універсальні обов'язкові умови визнання і підтвердження форс-мажорних обставин, що визначені Конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, але в Конвенції, окрім іншого зазначено також, що для визнання події форс-мажором необхідно також довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між певною обставиною та неможливістю виконання зобов'язання.

В цій же Постанові Верховного Суду зроблено висновок, що форс-мажорні обставини не мають преюдиціального характеру, а зацікавленій стороні необхідно довести факт їх виникнення; те, що обставини є форс-мажорними для конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їх надзвичайність та невідворотність, а тому форс-мажор не є автома-

тичною підставою для звільнення від виконання зобов'язань, стороною договору має бути підтверджено не факт настання таких обставин, а саме їхня здатність впливати на реальну можливість виконання зобов'язання.

Отже, при посиланні стороною зобов'язання на форс-мажор, як на підставу, яка звільняє сторону від відповідальності, така сторона повинна чітко розуміти, що мова йде саме про звільнення від відповідальності за невиконання, несвоєчасне виконання зобов'язання. Тобто за умови дотримання порядку засвідчення форс-мажору, строків і порядку повідомлення кредитора, боржник може бути звільнений від сплати неустойки (пені, штрафу), оперативного-господарських санкцій, стягнення збитків, але форс-мажор не звільняє сторін від виконання основного зобов'язання, не дає права його змінити, розірвати, припинити, якщо тільки інше не передбачено самим договором, тому до питання врегулювання форс-мажору потрібно уважно підходити на момент укладення договору, а не в момент настання самого форс-мажору або виявлення його негативних наслідків.

На практиці в договорах до випадків, які можуть бути визнані сторонами форс-мажором, відносять такі: війна, у тому числі неоголошена, загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, міжнародними санкціями, дії іноземного та внутрішнього ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, проведення антитерористичних операцій, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, будь-які інші дії третіх осіб, що прямо або побічно роблять неможливим або що обмежують повністю, або частково господарську діяльність Сторони, неспроможність Сторони, що виникла в результаті впливу будь-якої з наведених вище обставин, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, епізоотія, сильний шторм, циклон, ураган, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха, тощо.

В цілому, в договорі пропонується зазначати, що перелік випадків, що можуть бути визнані форс-мажором не є вичерпним, тому сторони впра-

ві посилатися на будь-яку подію, як на форс-мажор, якщо вона об'єктивно перешкоджає стороні виконати свої зобов'язання своєчасно та в повному обсязі.

Також в договорі доцільно передбачати за яких умов форс-мажор може бути підставою для одностороннього припинення зобов'язання, такою умовою може бути не припинення форс-мажору протягом певного строку, поза межами якого виконання сторонами зобов'язання стає не доцільним, інші умови погоджені сторонами.

Аналіз наукових статей, судової практики, свідчить, що як правило, випадки форс-мажору можна умовно поділити на обставини непереборної сили, дія яких викликана не антропогенними чинниками (Acts of God) (епідемія, шторм, циклон, ураган, торнадо, тощо); обставини непереборної сили, дія яких викликана антропогенними чинниками (збройний конфлікт, погроза конфлікту, акти тероризму, диверсії, безладу, заколоти, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, тощо); обставини непереборної сили, дія яких викликана, як наслідок рішень органів влади, а також пов'язані з ліквідацією наслідків, викликаних винятковими погодними умовами і непередбаченими ситуаціями; обставини, передбачені сторонами в договорі.

Враховуючи викладене, можна констатувати, що питання форс-мажору є досить вивченим і розповсюдженим, як в національній юридичній науці, так і в європейській.

По іншому питання з вивченням і реалізацією форс-мажору склалось в енергетиці. Використання традиційних договірних конструкцій форс-мажору в енергетиці, на практиці є досить ускладненим. Така ситуація пов'язана з неможливістю сторін визначити умови форс-мажору в договорах на власний розсуд, т.я. більшість договорів в сфері енергетики укладаються на умовах типових або примірних договорів, а ті положення, які в таких формах договорів викладені, являються формальним трактуванням загальноприйнятих умов договорів щодо форс-мажору і зовсім не відображають специфіки енергетики.

Типові умови договорів постачання, розподілу енергоресурсів в сфері електроенергетики та природного газу містять умови щодо форс-мажору згідно яких, факт настання форс-мажору має бути підтверджений відповідною довідкою, виданою Торгово-промисловою палатою України, про настання форс-мажору щодо кожного окремого договору, в певний строк, сторона договору для якої виконання його умов ускладнено має повідомити іншу сторону негайно, в строк 5–14 днів з моменту настання форс-мажору.

Повідомлення про форс-мажор, як правило, має бути направлено іншій стороні по договору поштовим повідомленням з описом вкладення в цінний

лист для того, щоб підтвердити факт його направлення, якщо інша сторона такий факт буде заперечувати. З одного боку такі умови є стандартними і зрозумілими, але вони абсолютно не враховують тих відносин, які спрямовані регулювати і по суті є абсурдними для енергетики.

Так, для прикладу, в місті Києві проживає близько 4 мільйонів мешканців, зареєстровано понад 75 тисяч суб'єктів господарювання, приблизно 60% з них мають діючі договори про надання послуг з розподілу електричної енергії та про постачання електричної енергії, договори про постачання, розподіл природного газу, відповідно ліцензіати, які надають зазначені послуги мають понад 2 мільйони укладених договорів з споживачами в м. Києві.

В кінці 2022 року масовані обстріли об'єктів електроенергетики, що живлять місто Київ призвели до знеструмлення електроустановок споживачів, а відповідно до неможливості виконання постачальниками послуг своїх зобов'язань по договорам, такі події мали всі підстави для того, щоб бути визнаними форс-мажором, але на практиці виконати це було не можливо, враховуючи існуючі умови типових договорів і законодавства про порядок засвідчення форс-мажору.

Так, для підтвердження факту форс-мажору постачальники енергоресурсів, враховуючи умови типових договорів, мали б направити всім своїм споживачам повідомлення про настання форс-мажору, а потім отримати по кожному окремому договору сертифікат з Торгово-промислової палати (ТПП), після його отримання направити сертифікат.

В 2024 році вартість отримання сертифікату в ТПП про засвідчення форс-мажору складає 6 405 грн, вартість відправки одного цінного листа 35 грн, таких листів потрібно два, отже для того щоб підтвердити форс-мажор хоча б з половиною з існуючих споживачів постачальники енергоресурсів тільки в м. Києві мали б витратити майже 6,5 млрд. грн., не кажучи вже про практичну неможливість виконання умов існуючих договорів щодо підтвердження форс-мажору.

Все це в своїй сукупності призводить до того, що постачальники енергоресурсів просто не використовують на практиці форс-мажор, як підставу для звільнення їх від юридичної відповідальності, а це в свою чергу призводить з одного боку до безпідставного порушення прав споживачів таких енергоресурсів, з іншого — до безпідставного притягнення до юридичної відповідальності постачальників енергоресурсів.

З точки зору споживачів енергоресурсів, існуючий порядок повідомлення і засвідчення форс-мажору для більшості з них також є обтяжливим, адже не вдаючись до послуг професійних юристів дотриматись усіх умов щодо належного і своєчасного засвідчення форс-мажору вкрай тяжко, а не

дотримання таких умов призводить, як правило, до неможливості в подальшому посилатися на форс-мажор.

Вирішення зазначених проблем в енергетиці можливе шляхом зміни підходів держави до регулювання договірних відносин. Держава має надати право учасникам відносин в сфері енергетики визначати певні розділи типових договорів на власний розсуд, враховуючи специфіку їх діяльності, практичні обмеження реалізації умов договору, залишаючи в типових формах лише основні умови таких договорів (права та обов'язки, порядок зміни, припинення договору, тощо) або встановлення в типових формах договорів умов щодо виключення і звільнення від відповідальності, які могли б бути реалізовані на практиці.

Такими умовами типових договорів щодо форс-мажору можуть бути надання права постачальникам енергетичних ресурсів повідомляти про форс-мажор одночасно всім своїм споживачам або конкретно визначеним категоріям таких споживачів (споживачі в певному будинку, вулиці, місті, тощо), шляхом публікації відповідної інформації на власному сайті та/або на сайті Регулятора⁴, ТПП, тощо. Надати право підтверджувати факт настання форс-мажору, шляхом отримання безкоштовної довідки від Регулятора, іншого державного органу.

Такі зміни могли б забезпечити реалізацію на практиці умов договорів щодо форс-мажору в сфері енергетики і був би дотриманий справедливий баланс інтересів учасників енергетичних ринків.

Загалом щодо документів на підтвердження форс-мажору (сертифікатів ТПП), то в сферах масового споживання (енергетика, мобільний зв'язок, телекомунікаційні послуги, тощо), доцільно було б максимально спростити та здешевити їх отримання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Інститути виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності відіграють не менш важливу роль, ніж господарські санкції, надаючи можливість управленій стороні уникнути несправедливої відповідальності, при цьому не порушуючи прав кредитора на справедливе відшкодування.

Реалізація заходів виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності повинна здійснюватися з дотриманням норм чинного законодавства та/або положень договорів, т.я. недотримання таких норм і положень має своїм наслідком неможливість посилення управленою стороною на такі обставини.

Виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності в сфері енергетики регульовані на рівні норм законодавства, положень

⁴ Регулятор — Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

договорів тільки формально, адже застосування таких норм на практиці є вкрай обтяжливим для учасників відносин в сфері енергетики.

Саме по собі існування норм права, які неможливо реалізувати, фактично свідчить про порушення державою ст. 8 Конституції України, в якій зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рів-

ності тощо. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [27].

Отже, держава повинна максимально сприяти впровадженню саме тих і таких норм права, які б відповідали не тільки критерію щодо їх якості, а ще й могли бути вільно застосовані учасниками господарських відносин на практиці відповідаючи справедливим очікуванням таких осіб щодо наслідків дій, які вони можуть вчиняти відповідно до норм Закону чи положень договору.

Література

1. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
2. Церковна О. В. Щодо визначення поняття «звільнення від цивільно-правової відповідальності». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 4. С. 79–82.
3. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. рсд. Ю. В. Баялін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.
4. Каленіченко Л. І. Підстави виключення юридичної відповідальності: поняття, ознаки. *Jurnalul juridic national: teorii si practica*. 2017. № 3(25). Р. 14–17.
5. Андриєнко І. С., Мирза С. С., Церковна О. В. Характеристика понять «виключення цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від цивільно-правової відповідальності». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 99–103.
6. Гордієнко Т. О. Форс-мажорні обставини в господарських зобов'язаннях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 183–186. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/39.pdf (дата звернення: 23.01.2024).
7. Примак В. Д. Непереборна сила у контексті цивільно-правової відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2001. № 4. С. 167–173.
8. Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 185–189.
9. Згама А. О. Звільнення від господарсько-правової відповідальності: актуальні питання в умовах карантину. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 296–299.
10. Чувакова А. М. Проблема дефектності юридических фактів. *Актуальні проблеми держави та права*. Одеса: Астропринт, 1999. Вип. 6. Ч. 1. С. 115–121.
11. Про ринок електричної енергії : Закон України № 2019-VIII від 13.04.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27–28. Ст. 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
12. Про ринок природного газу : Закон України № 329-VIII від 09.04.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 27. Ст. 234. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
13. Про трубопровідний транспорт : Закон України № 192/96-ВР від 15.05.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
14. Кодекс цивільного захисту України : Закон України № 5403-VI від 02.10.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. Ст. 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
15. Укренерго оголосило надзвичайну ситуацію для учасників ринку електроенергії. *Chas News*. 2022. URL: <https://chas.news/news/ukrenergo-ogolosilo-nadzvichainu-situatsiyu-u-sferi-energetiki> (дата звернення: 23.01.2024).
16. Про затвердження Кодексу системи передачі : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 309. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
17. Про затвердження Правил ринку : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 307. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0307874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

18. Про затвердження Національного плану дій : Наказ Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 02.11.2015 № 687. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

19. Про затвердження Порядку забезпечення стандартів якості електропостачання та надання компенсацій споживачам за їх недотримання: Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 307. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0375874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

20. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV ВІД 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

21. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. Переклад укр. мовою Білоуса О.С. *UNIDROIT*. 2010. 40 с. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 23.01.2024).

22. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980. Набуття чинності для України: 01.02.1991. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 23.01.2024).

23. Кривенко Ю.В. Непереборна сила — історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 638–640. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b402b2b5-0ae8-4713-bd1c-ab5f84b33b9c/content> (дата звернення: 23.01.2024).*

24. Ходжалієва С. Фрустрація в контрактному праві чи є вона альтернативою форс-мажору? *Вища школа адвокатури НААУ: вебсайт*. 2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/chomu-frustratsiya-v-kontraktnomu-pravine-pro-rozcharuvannya-ta-chy-ye-vona-alternatyvoyo-fors-mazhoru> (дата звернення: 23.01.2024).

25. Постанова Верховного Суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. *LIGA360*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/106078967> (дата звернення: 23.01.2024).

26. Постанова Верховного Суду по справі № 904/3886/21 від 25.01.2022. *LIGA360*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_ (дата звернення: 23.01.2024).

27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

References

1. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 436-IV vid 16.01.2003 [Economic Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 436-IV dated January 16, 2003]. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].

2. Tserkovna, O. V. (2015). Shchodo vyznachennia poniattia “zvinnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” [Regarding the definition of the concept of “exemption from civil liability”]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys — South Ukrainian legal journal*, 4, 79–82 [in Ukrainian].

3. Baulin, Yu. V. (2013). Iurydychna vidpovidalnist: problemy vykliuchennia ta zvinnennia [Legal liability: issues of exclusion and dismissal]. Donetsk: PP “VD “Kalmius” [in Ukrainian].

4. Kalienichenko, L. I. (2017). Pidstavy vykliuchennia yurydychnoi vidpovidalnosti: poniattia, oznaky [Grounds for exclusion of legal responsibility: concepts, signs]. *Jurnalul juridic national: teorii si practica — Jurnalul juridic national: teorii si practica*, 3(25), 14–17 [in Ukrainian].

5. Andriienko, I. S., Myrza, S. S., & Tserkovna, O. V. (2022). Kharakterystyka poniat “vykliuchennia tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” ta “zvinnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” [Characteristics of the concepts of “exclusion of civil liability” and “exemption from civil liability”]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys — South Ukrainian legal journal*, 3, 99–103 [in Ukrainian].

6. Hordienko, T. O. (2022). Fors-mazhorni obstavyny v hospodarskykh zoboviazanniakh [Force majeure circumstances in business obligations]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal — Legal scientific electronic journal*, 12, 183–186. Retrieved from http://lsej.org.ua/12_2022/39.pdf [in Ukrainian].

7. Prymak, V. D. (2001). Nepereborna syla u konteksti tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti [Force majeure in the context of civil liability]. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva — Herald of economic justice*, 4, 167–173 [in Ukrainian].

8. Hrynkо, S. D. (2007). Nepereborna syla yak bezumovna pidstava zvinnennia vid vidpovidalnosti v tsyvilnomu pravi Ukrainy [Irresistible force as an unconditional basis for exemption from liability in the civil law of Ukraine]. *Universytetski naukovyi zapysky — University scientific notes*, 2 (22), 185–189 [in Ukrainian].

9. Zghama, A. O. (2020). Zvlnennia vid hospodarsko-pravovoi vidpovidalnosti: aktualni pytannia v umovakh karantynu [Exemption from economic and legal responsibility: topical issues in quarantine conditions]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 3 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. — Legal life of modern Ukraine: in 3 volumes: materials of the international science and practice conf.* (pp. 296–299). Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].

10. Chuvakova, A. M. (1999). Problema defektnosti yuridicheskikh faktov [The problem of defectiveness of legal facts]. *Aktualni problemy derzhavy ta prava — Actual problems of the state and law.* Odesa: Astroprint, 6, 1, 115–121 [in Russian].

11. Pro rynek elektrychnoi enerhii: Zakon Ukrainy № 2019-VIII vid 13.04.2017 [On the electric energy market: Law of Ukraine No. 2019-VIII dated April 13, 2017]. (2017). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> [in Ukrainian].

12. Pro rynek pryrodnoho hazu: Zakon Ukrainy № 329-VIII vid 09.04.2015 [About the natural gas market. Law of Ukraine No. 329-VIII of April 9, 2015]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> [in Ukrainian].

13. Pro truboproviznyi transport: Zakon Ukrainy № 192/96-VR vid 15.05.1996 [About pipeline transport: Law of Ukraine No. 192/96-VR dated 15.05.1996]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

14. Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy: Zakon Ukrainy № 5403-VI vid 02.10.2012 [Civil Protection Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 5403-VI dated October 2, 2012]. (2013). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> [in Ukrainian].

15. Ukrenerho oholosylo nadzvychainu sytuatsiiu dlia uchashnykiv rynku elektroenerhii [Ukrenergo announced an emergency for electricity market participants]. (2022). *Shas News.* Retrieved from <https://chas.news/news/ukrenergo-golosilo-nadzvichainu-situatsiyu-u-sferi-energetiki> [in Ukrainian].

16. Pro zatverdzhennia Kodeksu systemy peredachi: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 309 [On the approval of the Transmission System Code: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors of March 14, 2018, No. 309]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> [in Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Pravyl rynku: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 307 [On the approval of the Market Rules: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors of March 14, 2018, No. 307]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0307874-18#Text> [in Ukrainian].

18. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho planu dii: Nakaz Ministerstva enerhetyky ta vuhilnoi promyslovosti Ukrainy vid 02.11.2015 № 687 [On approval of the National Action Plan: Order of the Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine dated November 2, 2015, No. 687]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-15#Text> [in Ukrainian].

19. Pro zatverdzhennia Poriadku zabezpechennia standartiv yakosti elektropostachannia ta nadannia kompensatsii spozhyvacham za yikh nedotrymannia: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 307 [On the approval of the Procedure for ensuring quality standards of electricity supply and providing compensation to consumers for their non-compliance: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors dated March 14, 2018, No. 307]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0375874-18#Text> [in Ukrainian].

20. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 435-IV vid 16.01.2003 [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 435-IV dated 16.01.2003]. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].

21. Pryntsypy mizhnarodnykh komertsiiynykh dohovoriv UNIDRUA 2010 [Principles of International Commercial Agreements 2010]. (2010). *UNIDROIT.* Retrieved from <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> [in Ukrainian].

22. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro dohovory mizhnarodnoi kupivli-prodazhu tovariv vid 11.04.1980. Nabuttia chynnosti dlia Ukrainy: 01.02.1991 [United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods dated April 11, 1980. Entry into force for Ukraine: 02/01/1991]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text [in Ukrainian].

23. Kryvenko, Yu. V. (2022). Nepereborna syla — istoriia ta suchasnist [Irresistible force — history and modernity]. *Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia” (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu “Odeska yurydychna akademiia” ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava): u 2 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 638–640). Odesa: Vydavnychi dim “Helvetyka”. Retrieved from <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b402b2b5-0ae8-4713-bd1c-ab5f84b33b9c/content> [in Ukrainian].

24. Khodzhalieva, S. (2022). Frustratsiia v kontraktnomu pravi chy ye vona alternatyvoiu fors-mazhoru? [Frustration in contract law or is it an alternative to force majeure?]. *Vyshcha shkola advokatury NAAU: vebseit — Higher School of Advocacy: website*. Retrieved from <https://www.hsa.org.ua/blog/chomu-frustratsiya-v-kontraktnomu-pravi-ne-pro-rozcharuvannya-ta-chy-ye-vona-alternatyvoyu-fors-mazhoru> [in Ukrainian].

25. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 31.08.2022 u spravi № 910/15264/21 [Resolution of the Supreme Court dated 31.08.2022 in case No. 910/15264/21]. *LIGA360*. Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/106078967> [in Ukrainian].

26. Postanova Verkhovnoho Sudu po spravi № 904/3886/21 vid 25.01.2022 [Resolution of the Supreme Court in case No. 904/3886/21 dated January 25, 2022]. *LIGA360*. Retrieved from [https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_ =](https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_=) [in Ukrainian].

27. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) vid 02.11.2004 № 15-rp/2004 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (the case of the court imposing a milder punishment) dated November 2, 2004, No. 15-pp/2004]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> [in Ukrainian].